

Nářeční pojmenování polévek

Dialectal names of soups

The article deals with the dialectal names of two kinds of soup, cabbage and garlic. The variety in the names of these soups reflects the fact that this item is known throughout nearly the entire territory of the national language. The names of soups form an interesting semantic and word-formational group. The core of these names consists of one-word names with the formants *-ice* and *-ka*.

Key words: dialectal names of soups, geolinguistics, motivation, phonology, word-formation

Klíčová slova: nářeční pojmenování polévek, jazykový zeměpis, motivace, hláskosloví, slovo-tvorba

I název takové běžné věci, jako je polévka, může přinést velice zajímavé svědectví, které dokládá utváření a existenci určitého způsobu pojmenování v národním jazyce během jeho minulého a současného vývoje.

Jazykový materiál, z něhož vycházíme, pochází z terénního výzkumu pro *Český jazykový atlas*, uskutečněného v 60. letech minulého století ve vybraných obcích a městech v Čechách, na Moravě a ve Slezsku,¹ a ze *Slovníkového dotazníku pro výzkum nářečí českého jazyka II* (1958, s. 4).

Polévky měly v minulosti v jídelníčku lidu významnější místo než v současnosti. Byly nezřídka samostatným a jediným jídlem na snídani a často také na oběd i na večeři. Proto se více cenily polévky husté a vydatné. Řídké vodové polévky byly též známy, více se však vařily až od konce 19. stol. jako jídlo městské chudiny (Štika, 1997, s. 60–65).

K polévkám, které se považují za charakteristické pro lidovou stravu, patří zejména *p o l é v k y z e l n é*. Ty se připravují v zásadě dvojím způsobem: jedny se zasmažují jíškou a druhé, které jsou výživnější, se zahušťují mléčnou záklehtkou. Vaří se ponejvíce ze zelí kyselého, ale některé také ze sladkého, a to mnoha způsoby. Říká se, že pět hospodyň z jedné vsi uvaří pět různých zelných polévek.

K oblíbeným polévkám ze snadno dostupných základních surovin patří *p o l é v k a č e s n e k o v á*.

¹ Viz *Dotazník pro výzkum českých nářečí* (1964–1965, s. 25).

Pro tyto dvě polévky byla výzkumem zjištěna tato pojmenování:²

- a) pro zelnou polévku – *cacarda*, *cacarka*, *couračka*, *couralka*, *córavá polívka*, *čampračka*, *gaťová polívka*, *gaťovica*, *chábová polévka*, *chábovica* (v nář. obměně *hábovica*), *chrástková*, *chrástová*, *kapusnica*, *kapúsňovka*, *kapuščanka*, *kapuščenka*, *koži brada*, *koži pysk*, *kyselica*, *kyselka*, *kyselo*³, *kysločka*, *kyslica*, *roztrhané rukávce*, *šlompračka*, *vustruvská polívka*, *zelná*, *zelnačka*, *zelňačka*, *zelňačková polevka*, *zelňanka*, *zelnice*, *zelnicova polevka*, *zelničanka*, *zelnovka*, *zelnuška*, *zelová*, *zelovačka*, *zelovice*, *zelovka* (v nář. fonetické variantě *zelouka*), *zeluvka*;
- b) pro česnekovou polévku – *česneková polívka* (v nář. fonetické variantě *česinková*), *česnačka*, *česnečačka* (v nář. fonetické variantě *česnečočka*), *česnečanka* (v nář. fonetických variantách *česnečonka*, *česnečunka*), *česnečka* (v nář. fonetických variantách *česněčka*, *češněčka*), *česnekačka* (v nář. fonetické variantě *česněkočka*, *čosnekočka*), *česneková* (v nář. fonetické variantě *česněková*), *česnekovka*, *česnekuvka*, *česnekovica* (v nář. fonetické variantě *česněkovica*), *čoskula*, *čosnekula*, *hladová polívka*, *chlebovka*, *sklená*, *skleněná*, *sklenka*, *švábka*, *úkrop* (v nář. fonetických variantách *ukrop*, *oukrop*), *varmužka*, *voděnka*, *vodovka*, *žebrácká*.

Jak je vidět z pouhého výčtu názvů, nářeční pojmenování zelné a česnekové polévky charakterizuje bohatá diferenciací lexikální, slootovorná a hláskoslovná.

Dále se budeme postupně věnovat A. motivacím, B. slootovorbě, C. hláskoslovným variantám a D. zeměpisnému rozšíření nářečních ekvivalentů.

A. Největší skupinu tvoří pojmenování související s názvy základních surovin (spisovnými i nářečními), ze kterých se tyto polévky připravují (zelí, česnek, voda, chléb, brambory). Sem patří názvy se slovními základy: *zel-*, *kapus(t)-* (*kapusta* sloven. a nář. ‚zelí‘, viz Bartoš, 1906, s. 139), *chrást-* (*chrást*, *chřástí* ‚listí z řepy, zeleniny apod.‘, viz *Slovník spisovného jazyka českého*, dále jen SSJČ), *cháb-* (srov. nář. *chabaščí*, *chábí* ‚listy zelí a kapusty‘, viz Kott, 1910, s. 33), *česnek-*, *vod-*, *šváb-* (*švábky* sloven. nář. ‚brambory‘, viz Kott, 1882, 3. díl, s. 983), *chléb-*.

Skupina dialektismů se slovním základem *kysel-* se vztahuje k vlastnosti zelné polévky, k její kyselé chuti. Stejnou motivaci, tj. kyselou („ostrou“) chuť, má též název *vustruvská polívka* (ojedinělé pojmenování z Bořitova, severně od Brna, s nář. tzv. horskou změnou *o > u* a s protetickým *v-*).

Chudoba, méněcennost se patrně staly motivačním východiskem označení *žebrácká* ‚česneková polévka‘.

² Podoby nejsou striktně zapsány podle dialektologických přepisových zásad, ale podle volnějších zásad užívaných v etnologických pracích. Pojmenování vyskytující se na širším území národního jazyka, tj. v různých nářečních oblastech, jsou proto zaznamenána v podobě co nejbližší spisovné transkripci.

³ Jiné je *kyselo* v Podkrkonoší; podstatou podkrkonošského *kysela* je chlebový kvas.

S nedostatečnou sytostí česnekové polévky souvisí název se základem *hlad-*.

Vzhled je motivačním příznakem názvů (k tomu srov. Valčáková, 1986) se základem *sklen-* (česneková polévka je bez jíšky, všechny přísady, z nichž je připravena, jsou v ní vidět jako přes sklo), *cacar-* (polévka z kyselého zelí, které v ní připomíná slovo *cancour*, podle SSJČ ,útržek látky, roztřepený hadr; cár‘) a *střap-* (zelná polévka podle plovoucích v ní „střapců zelí“, viz Bartoš, 1906, s. 403). Metaforický původ mají nářeční ekvivalenty názvu zelné polévky *kozí bradalpysk* a *roztrhané rukávce*. Motivačním příznakem je opět vzhled: nakrouhané zelí při konzumaci visí ze lžice, ze sběračky nebo zůstává viset na bradě, a připomíná tak kozí bradu; nakrájené zelí se podobá roztrhaným rukávcům.

Pojmenování *varmuška* pro česnekovou polévku vzniklo přenesením nářečního označení pro rozličné kaše nebo pro rozvařená povidla, popř. pro usazeninu po vyvařeném másle; tento název podle Machka (1971, s. 677) souvisí se starohornoněmeckým *varmmuos* ,teplá kaše‘. Podobně též přenesením vzniklo označení *úkrop* (,horká voda‘, viz *aukrop* ,horká voda‘, Jungmann, 1835, I. díl, s. 36).⁴ Potíže spojené s konzumací polévek se staly motivačním zdrojem dialektismů se slovními základy *cour-*, *šlompr-*, *čampr-* a *gať-*. Názvy se základy *cour-*, *šlompr-* a *čampr-* mají spojitost se slovesy *courat* nář. ,bryndat‘, *šlundrat* ,courat‘ (Machek, 1971, s. 617), též nář. ,klouzat‘ (*Český jazykový atlas I*, s. 118) a s nář. *čamprat* ,kalit, bryndat‘; patrně pocházejí z doby, kdy se polévka jedla z jedné společné mísy; nakrouhané zelí, nabrané s polévkou na lžici, zanechávalo po sobě cestou od mísy k ústům na stole stopy. Pojmenování se základem *gať-* snad vznikla na základě zažívacích potíží, které doprovázejí konzumaci zelné polévky.

B. Zachycené dialektismy můžeme rozdělit na jednoslovné (jež jsou převažující) a na dvouslovné. Jednoslovná pojmenování mají formu buď substantiva, nebo substantivizovaného adjektiva a jsou – až na výjimku (*kyselo*, viz níže) – rodu ženského (daného rodem jména *polévka*).

Největší skupinu tvoří jednoslovné názvy mající formu substantiva. Tyto názvy jsou odvozeny od adjektiv, substantiv, sloves, jak shodných se spisovným jazykem, tak i nářečních (např. spis. adj. *zelný* a nář. *zelový*).

Nejčastěji jsou pojmenování odvozena formanty *-ice* (nář. *-ica*) a *-ka* (popř. rozšířeným v *-ovka*). Jádrem těchto jmen jsou deadjektivní názvy nositelů vlastnosti tvořené:

⁴ Podle Machka (1971, s. 668): „Úkrop ,polévka z horké vody, do níž se nakrájí chléb, okořeněná česnekem a osolená, ve městech známá pod jménem česnečka. [...] Toto *krop-* je asi jiné než v *kropiti* ,postříkavati‘; označovalo zalití nějaké živiny horkou vodou, aby ta živina byla učiněna příjemnější ke snědení [...]“.

a) od adj. relačních se sufixem *-ový* (u podob na *-uvka* ve Slezsku se při odvozování uplatňuje alternace kmenové samohlásky *o/ů* s následným nářečním krácením): např. *česnekovica*, *chábovice*, *zelovice*, *zelovka*, *zeluvka*, *česnekovka*, *česnekuvka*, *chlebovka*, *vodovka* (u těchto pojmenování lze též uvažovat o odvození přímo od substantiv, která jsou základem relačních adj., potom by se však jednalo o odvození rozšířenými formanty *-ov-ice* / nář. *-ov-ica* a *-ov-ka* / nář. *-uv-ka*);

b) od adj. relačních se sufixem *-ný* (popř. *-ní*): *kapus(t)nica*, *kapus(t)ňovka* (podoby se zjednodušenou souhláskovou skupinou), *zelnice*, *zelnovka*;

c) od adj. primárních: *kyselica*, *kyslica*, *kyselka*;

d) z primárních kmenů relačních adj. na *-ový* nebo ze substantiv: *česnečka* (s alternací koncové souhlásky); *cacarka*.

Formantem *-ačka* (nář. *-očka* se změnou *a > o*) jsou odvozeny názvy *česnekačka* (od substantiva) a hláskoslovné varianty *česnečačka*, *česnečočka* (s průvodní alternací *k/č*), *zelňačka*, *kysločka* (od adj.), *couračka*, *šlompračka* (od sloves. základu). Formantem *-alka* (typickým pro činitelská jména) je odvozen název *couralka* (od sloves. základu). Formantem *-anka* (nář. *-onka*, *-unka*) jsou odvozena (od substantiv) pojmenování *česnečanka*, *česnečonka*, *česnečunka* a sufixem *-enka* *kapuščenka* (s nář. změnou *st' > šč*). Pojmenování *zelnuška* vzniklo odvozením z adj. *zelný* složeným deminutivním formantem *-uška*.

Formanty *-ula* a *-da* (s poněkud expresivním zhrubělým odstínem) byla odvozena (od substantiv) pojmenování *česnekula*, *čoskula* (nář. zkrácením dlouhého pojmenování v důsledku zjednodušení souhláskové skupiny nář. *čosnkula*, podoba s dispalatalizací *e > o*) a *cacarda*.

Pojmenování *kyselo* je výsledkem konverze adj. neutra v substantivum (*kyselé jídlo*).

Jednoslovná pojmenování mající formu substantivizovaného adjektiva vznikla z dvouslovných pojmenování vynecháním substantivní části (srov. např. *zelná*, *chrástková*, *česinková*). Z jazykovězeměpisného hlediska je zajímavé, že tato pojmenování byla zachycena zejména v oblasti středomoravských nářečí a v jižní části východomoravských nářečí.

Dvouslovná pojmenování⁵ jsou utvořena spojením a) primárních, b) relačních a c) dějových adjektiv se substantivy, srov. např. a) *vustruvská polívka*, b) *zelnicová polévka*, *chábová polívka*, *chrástová polívka*, *kozí brada*; c) *córavá polívka*, *roztrhané rukávce*.

C. Po stránce hláskoslovné jsou zajímavé varianty označení se základem *česnek*, tj. *česeková polívka*, *česinková*, *česnačka*, *česnečačka*, *česnečanka*, *česnečka*,

⁵ Dvouslovná pojmenování byla zachycena sporadicky, protože mluvený jazyk upřednostňuje vzhledem k úspornosti vyjádření pojmenování jednoslovná.

česněčka, češněčka, česněková, česnekovka, česnekovica, česněkočka, česněkovica, čoskula, čosnekočka, čosnekula. Zeměpisné rozšíření těchto podob koresponduje s rozložením hláskoslovných variant substantiva *česnek* (srov. *Český jazykový atlas* 5, s. 164). Forma *česenek* (důsledek analogického vyrovnání podle starší, náležité podoby gen. *česenku*) se vyskytuje ve východní části severovýchodočeských dialektů (na Náchodsku, Vysokomýtsku a Kolínsku), zde bylo též zachyceno pojmenování *česeková polívka*. Varianta *česínek* byla zaznamenána na Kolínsku, proto i pojmenování *česinková* bylo zachyceno v okresech Kolín, Nymburk a Poděbrady. Nář. varianta *česněk* (-e- se chová jako např. ve slovech *vděk, útek*, tedy jako původní -ě-) se rozkládá na větším teritoriu západních Čech, dále vytváří menší oblast na Litovelsku a Prostějovsku s dosahem téměř k Brnu a na Znojemsku, zde zachyceny názvy *česněčka* a *česněkovica*. S obměnou *čosnek*, vyskytující se v oblasti přechodových nářečí česko-polských, souvisí pak pojmenování *čoskula* a *čosnekočka*.

D. Zajímavé informace přináší též územní projekce jednotlivých pojmenování *zelné* a *česnekové polévky*. Nejprve k zeměpisnému rozložení výrazů pro *česnekovou polévku*. Pojmenování se základem *česnek-* (viz výše) jsou rozšířena na celém území národního jazyka, v Čechách bylo často jako dubletní zaznamenáno pojmenování *úkrop* (i s hláskovými variantami). Zajímavá je i motivační propojenost označení *vodovka* z Novopacka a *voděnky* z Opavska, výrazů *skleněná* z Plzeňska, *sklenka* z Pelhřimovska a *sklená* z Třebíčska, dále též na Třebíčsku zachyceného pojmenování *žebráčka* a *hladová* z Telčska, popř. výrazu *švábka* z širšího Českobudějovicka se slovenským nář. výrazem *švábky* ‚brambory‘. Pojmenování *chlebovka* bylo zachyceno zejména na Prachaticku a širším Českobudějovicku, *varmužka* pak ojediněle na Opavsku.

K územně nejrozšířenějším pojmenováním *zelné polévky* patří v Čechách výraz *zelnice*, zaznamenaný na Českobudějovicku, Strakonicku, Jindřichohradecku, pojmenování *cacarda, cacarka*, tvořící areál na Berounsku a Táborsku, a dále výrazy *couračka, couralka*, zachycené zejména na Kolínsku, Ledčsku, Královéhradecku, Čáslavsku a Chotěbořsku. Pro Moravu je charakteristické označení *zelňačka*. Pojmenování se základem *kapust-* byla zaznamenána v nejvýchodnějších oblastech národního jazyka (zejména na Uherskohradištsku a v jižní oblasti nářečí česko-polských), tzn. v návaznosti na slovenštinu. Pro východní Moravu a jihovýchodní oblast Slezska jsou charakteristické názvy se základem *kys(e)l-*. Na Opavsku pak byla zachycena pojmenování *šlompračka, čampračka, koží brada, koží pysk* a na Novojičínsku spojení *roztrhané rukávce*.

Názvy polévek tvoří zajímavou sémanticko-slovotvornou skupinu. Jádrem těchto pojmenování představují zejména jednoslovné názvy tvořené formanty *-ice* a *-ka*.

Četnost pojmenování polévek souvisí s tím, že se jedná o reálie známé téměř na celém území národního jazyka.⁶ Skoro každá hospodyňka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku vaří zelnou a česnekovou polévku, i když podle různých a často dosti odlišných receptur. Pro pojmenování obou polévek je též příznačné, že v jediné lokalitě běžně koexistuje více výrazů pro tutéž polévku.

LITERATURA

- BARTOŠ, F. (1906): *Dialektický slovník moravský*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- Český jazykový atlas 1–5 (1992–2005). Praha: Academia.
- Dotazník pro výzkum českých nářečí (1964–1965). Praha: ČSAV.
- JUNGSMANN, J. (1835–1839): *Slovník česko-německý*. Praha.
- KOTT, F. (1878–1893): *Česko-německý slovník*. Praha: J. Kolář / F. Šimáček.
- KOTT, F. (1910): *Dodatky k Bartošovu dialektickému slovníku moravskému*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- MACHEK, V. (1971): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971). Praha: ČSAV.
- Slovníkový dotazník pro výzkum nářečí českého jazyka II* (1958). Praha: ČSAV.
- ŠTIKA, J. (1997): *Lidová strava na Valašsku*. Praha: Kneifl.
- VALČÁKOVÁ, P. (1986): *České a slovenské názvy jídel*. Rukopis kandidátské disertační práce, Brno.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Veveří 97, 602 00 Brno
konecna@iach.cz

⁶ Jen v oblasti západních Čech často nebylo zachyceno pojmenování pro zelnou polévku, podle informátorů zde chyběla reálie.